

УДК.812.111

ШАРҚИЙ СЛАВЯН ТИЛЛАРИДА ЛЕКСИК ГРАДИОНИМИЯНИНГ ЎРГАНИЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мусаев Эркин Халилович

Навоий давлат университети доценти

Аннотация: Шарқий славян тилларидаги лексик градионимиянинг ўрганилиш ҳодисасининг тадқиқ этилиши тарихи, луғавий даражаланиш, қисқача тарзда бўлса ҳам, турли сатҳларда, жумладан, фонологик, морфологик, синтактик сатҳларда бу ҳодисанинг тадқиқ этилиши билан боғлиқ илмий ишлар кўриб чиқилди ва уларга муносабат билдирилди.

Калит сўзлар: шарқий славян тиллари, лексик градионимия, луғавий ва стилистик даражаланиш.

FEATURES OF THE STUDY OF LEXICAL GRADIONYMY IN EAST SLAVIAN LANGUAGES

Annotation : *The history of the study of the phenomenon of lexical gradionymy in East Slavic languages, lexical gradation, and, albeit briefly, scientific works related to the study of this phenomenon at various levels, including phonological, morphological, and syntactic levels, were reviewed and comments were made on them.*

Keywords: *East Slavic languages, lexical gradionymy, lexical and stylistic gradation.*

Дастлаб ўзбек тилшунослигида даражаланиш муаммоси О.Бозоровнинг илмий ишида ёритилган, шунингдек, бошқа тилшунослар тадқиқотларида ҳам ўрганилган. Градуонимия фонетик, лексик, морфологик ва синтактик сатҳларда тадқиқ этилган бўлиб, синтактик ҳамда стилистик сатҳларда эса етарлича илмий изланишлар олиб борилмаган. О.Бозоровнинг докторлик диссертациясида, Ш.Орифжонованинг бевосита луғавий даражаланишга бағишланган илмий ишида маъновий даражаланиш сўзлараро муносабатларнинг бир кўриниши эканлиги ўрганилиб, градуонимик қаторлар ва уларнинг умумлаштирувчи семалари, тилшунослик фанида бу муаммонинг ўрганилиши даражаси ҳақидаги фикр-мулоҳазалар ўз ифодасини топган. Ушбу бобда мустақил сўз туркумларидан от, сифат, олмош, равиш кабиларда даражаланиш таҳлил қилиниб, лексемалар бўёқдорлигининг ошиши ёки камайишига кўра даражаланиш қаторларининг ҳосил қилиниши ҳақида ҳам мулоҳазалар билдирилди.

Градуонимияга доир назарий қарашларнинг ўзбек тилшунослигидан жаҳон тилшунослигига секин-аста кириб бораётгани унинг моҳияти ва мазмунининг очиб берилиши ўзбек тилшуносларининг фан ривожига қўшган улкан ҳиссасидир.

Тадқиқотда тилшунос олим О.Бозоровнинг лексик градуонимия денотатив ва коннотатив семаларга асосланиб иш кўриши

хусусидаги фикрлари ҳамда бу борада ўрганилган предметлик маъноларида, яъни отлардаги, сифатлар, белги-ҳолат англатувчи лексемалардадаги даражаланиш, саналувчан миқдорни англатувчи лексема ҳамда феъллар, олмош ва равишлардаги лексик даражаланиш ҳақидаги қарашларига муносабат билдирилди[1;2;3;5;6;7;].. Ўзбек тилшунослигида бу масалага оид амалга оширилган барча тадқиқотлар ўрганилди.

Градуонимик қатор аъзолари камида учта бўлиши, қатор аъзолари даражанинг ортиб бориши тартибида, миқдорнинг, сифатнинг ошиши, бўёқдорлик ва экспрессивликнинг кучайиши тартибда жойлаштирилиши лозимлиги таҳлиллар асосида аниқланди.

Градуонимик қатор аъзоларидан баъзиларининг икки ва ундан ортиқ бир бирига жуда яқин маъноли вариантлари бўлса, у ҳолатда улар орасига «/» белгиси қўйилиши орқали битта қаторда ёнма-ён берилади. Шунингдек, айланма характердаги градуонимик қаторларга циклик градуонимик қатор деб ном бериш тавсия этилди. Циклик градуонимик қаторнинг моҳияти шундаки, бирор-бир ҳодисага нисбатан қатор аъзоларида бошланғич ва охириги нуқта мавжуд бўлиб, уларнинг бу нуқталари бир-бирига антоним бўлмасдан, айланма ҳаракатда эканлигидадир.

Циклик градуонимик қатор аъзоларидан равиш шу тарзда ясалса, ҳосил бўлган сўзлар энди циклик эмас, балки миқдорнинг ошиб боришини кўрсатувчи равишлар градуонимик қаторини ҳосил қилади. Масалан: кунлаб→ҳафталаб→ойлаб→йиллаб.

Тақлидий ва тасвирий лексемаларда даражаланиш, уларнинг қай тарзда акс эттирилиши субъектив бўлиб, буларни оғзаки нутқда кўтарилувчи интонация ёрдамида намоён қилиш мумкин, ёзувда эса ҳарфларни катталаштириб бериш имконияти бор. Ундов лексемаларда ҳам градуонимия ҳодисасининг ифодаланишида субъективлик мавжуд.

Мазкур мақолада тилидаги лексик градуонимияга бағишланган хусусиятлар бўйича олимларнинг ишлари таҳлили мазкур лисоний жараёнларнинг таҳлилида ҳозиргача анчагина ваакум жойлар борлиги маълум бўлмоқда.

Таъкидлаш жоизки, семантикага оид ишларида синонимия, антонимия ва бошқа семантик категориялар ҳақидаги қарашлари ҳанузгача мунозарали бўлиб келмоқда. Янги технологиялар ривожланиши баробарида уларнинг онлайн луғатлар ҳамда корпусларда берилиши муаммолари ўрганилар экан, Славян тилшунослигида градуонимия алоҳида тарзда бошқа семантик категориялар сингари тадқиқот объекти бўлмаган, ўқув адабиётлари ва академ- грамматикалардан ўрин олмаган.

Маълумки, ҳинд-европа тилларидаги бўлиниш ва таснифий масалалар ҳам даражаланиш жаройинига дифференциал ёндошувни талаб қилади. Луғатлар эса чуқур ва мустаҳкам принциплар асосида тузилган, бутун дунёда тан олинган, аммо

ушбу тилларда градуонимия ҳодисаси алоҳида тадқиқот объекти бўлмаганлиги учун градуонимик қаторлар луғати тузилмаган.

Айрим авторитар ишларда ҳам даражаланининг синонимия ва антонимия ҳодисасига боғлаш ҳолатлари кучли. Лекин бу лисоний парагматик жараёнларни бирлаштирган 0 нуқтадан ҳар икки томонга қараб(камайиш ва кчпайиш) йўналтириш мумкин бўлган лексемалар Славян тилида ҳам синонимик қаторларда аралаш берилган. Асосан уларни тадыиютнинг дастлабки этапида(босыиичида) парадигматик ёндашув сифатида ыарадик.

Тадқиқотда шарқий славян тилларидаги хусусиятларни ўрганиш феъл семантикасидаги тадқиқотларни илмий ва назарий жи=атдан чуыурлаштиради. Барча ҳинд-европа тилларида мавжуд барча сўз туркумларида даражаланиш, яъни градуонимик қатор ҳосил қилиши мумкин бўлган лексемаларнинг аксарияти таҳлилга тортилди ва уларнинг градуонимик қаторлари тузилди.

Шарқий славян тилида градуонимик қатор ҳосил қилиши мумкин бўлган баъзи лексемалар Славян тилларида гаплашадиган кишилардан онлайн сўровнома ўтказилиши орқали ҳамда кўп йиллик тажрибага эга бўлиш Республикамизда славян(хусусан шарқий славян)сўровнома ўтказилиб, анкеталаштирилди..

Шарқий славян тилларидаги лексик градуонимиянинг қиёсланаётган тиллардаги лексемалар градуонимик қаторлар аъзоларининг миқдори, ишлатиш кўлами ҳамда ифодаланиш йўллари билан фарқланиши кузатилди.

Славян тилларининг изоҳли луғатларида тўлиқ, мукаммал, батафсил талқинлар берилганлиги сабабли, муайян лексемалар градуонимик қатор аъзолари миқдори кўплигини кузатиш мумкин. Шунингдек, градуонимларнинг семантик, структур, лингвомаданий хусусиятларига кўра Славян тилларидаги градуонимик қаторга ўхшамаган жиҳатлари аниқланди.

Масалан, ўзбек тилидаги нимчорак→чорак→ярим→бутун каби градуонимик қаторга Славян тилидаги эквиваленти вариантдан муайян даражада фарқланади

Славян тилидаги қаторда нимчорак сўзининг эквиваленти мавжуд эмас. Мисоллар таҳлили асосида ҳар икки қиёсланаётган тил лексемалари градуонимик қаторларида микро ва макроградуонимик қаторлар аниқланиб, бу терминларни илмий муомалага киритиш тавсия этилди.

Яна шунини таъкидлаш муҳимки, юқорида алоҳида берилган микроградуонимик қаторларнинг бирлаштирилишидан ҳам макроградуонимик қатор, яъни барча аъзолар иштирокидаги қаторни ҳосил қилиш мумкин.

Ҳар бир тилда уникалиялар бўлганидек, градуонимияда ҳам мазкур ҳодисани кузатиш мумкин. Шарқий славян тилларида кейинги йилларда қиёсий-типологик тадқиқотларга берилиб, мазку тилларнинг алоҳида тадқиқот шифрида ўрганиш масалани мукаммаллаштиради[1;2;3;5;6;7;].

Тилида мавжуд кўпайиш ёки камайиш, катта ёки кичиклигига кўра шундай лексемаларнинг градуонимик қаторлари тузилдики, қиёсланаётган ўзбек тилида уларга мос эквивалент қатор мавжуд эмаслиги аниқланди.

Славян тилларидаги даражаланиш феълларнинг семантик тадқиботида қуйидаги турларга оид лексемалар орқали таҳлил қилинди, яъни ҳаракат, нутқ, ҳолат, натижали фаолият, тафаккур ва муносабат феъллари. Мисоллар таҳлили шуни кўрсатдики, барча ҳаракат феълларининг ҳам градуонимик қаторларини ҳосил қилиш имкони йўқ. Жумладан, қўл билан боғлиқ: ёзмоқ, тутмоқ, ушламоқ каби феълларда градуонимик қатор ҳосил қилиш мумкин эмас деб ҳисобланса, Отмоқ тфеълининг эса даражаланиш қаторини қуйидагича бериш мумкин: ирғитмоқ →отмоқ→ улоқтирмоқ.

Славян тилида аксарият феълларнинг градуонимик қаторларини ҳосил қилиш мумкин.

Аспект феълларига (verbs of aspect) келсак, улардан антонимлари мавжуд бўлган баъзи феълларда градуонимик қатор ҳосил қилиш мумкин, масалан:начало-конец каби

Таҳлил натижалари шуни кўрсатдики, қуйидаги феълларнинг даражаланиш қаторини тузиш имкони йўқ, булар содир бўлиш ҳолати феъллари (verbs of occurrence) бўлиб, бу гуруҳга кирувчи феъллар миқдор ва сифат ўзгаришларини ифодаламайди. Бундай феъллар фақат контекстуал синонимларга эга бўлган феъллардир.

Тиллардаги феълларнинг градуонимик қаторларидаги аъзолар сонининг миқдор жиҳатдан фарқланиши ҳам кузатилганда градионимик даражаланиш яққол сезилади. Турли тизимли тиллардаги фаол ва пассив лексемалар маънодошлари ҳамда антонимларнинг ўзига хос жиҳатлари, лингвомаданий, географик, этнографик хусусиятларини эътиборга оладиган бўлсак, албатта, уларнинг лексик градуонимиясида фарқлилик ва ўхшашликларнинг учраши табиий ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР:

Бабенко, Л.Г. (1999). Толковый словарь русских глаголов. Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы. Москва: АСТ-пресс.

Воронина, Т.М. (2001). Образные семантические модели русских глагольных предложений Екатеринбург: Уральский государственный университет.

Дивьяк, Д. (2015). Исследование грамматики восприятия (на материале русского языка) В: Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика (448–477), А.В. Кравченко (ред). Москва: Языки славянской культуры.

Ляшевская, О.Н. (2016). Корпусные инструменты в грамматических исследованиях русского языка. Москва: Языки славянской культуры. Рукописные памятники Древней Руси.

Плотникова, А.М. (2007). Метафорическое моделирование семантической деривации глаголов социальных действий и отношений, Известия Уральского государственного университета. Серия 2. Гуманитарные науки, № (13) 49, 212–222.

Плотникова, А.М. (2017). Победа. В: Концептосфера русского языка: ключевые концепты и их репрезентации в языке и речи (на материале лексики, фразеологии и паремиологии) (793–797), Л.Г. Бабенко (ред.). Москва: Азбуковник.

Рахилина, Е.В. (ред.) (2010). Лингвистика конструкций. Москва: Азбуковник.

Степанов, Ю.С. (2004). Константы: Словарь русской культуры. Москва: Академический Проект.

Толстая, С.М. (2002). Мотивационные семантические модели и картина мира, Русский язык в научном освещении, № 1(3), 112–127.

Топоров, В.Н. (1994). Из индоевропейской этимологии. V(1). В: Этимология. 1991–1993 (126–154). Москва: Наука.

Внутренняя и внешняя семантика глаголов социальных отношений... 83

Тошович, Б. (1998) Фасмер, М. (1986). Этимологический словарь русского языка. Москва: Прогресс.

Этимологический словарь славянских языков: (Праславянский лексический фонд) (1975). Москва: Издательство АН СССР.